

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

TEJAMKORLIK – O‘ZBEK TILI QURILISHINING BOSH XUSUSIYATI

Majidova Muhayyo Sirojiddinova

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, katta o‘qituvchi.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1087-3662>

Annotatsiya.

Maqolada nazariy tilshunoslik asoschisi V. fon Humboldt hamda L. Weisgerber, G. Zikrillayev va boshqa olimlarning lingvofalsafiy qarashlariga tayanilgan holda o‘zbek tili qurilishining bosh xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqotda sho‘ro tilshunosligida shakllangan “agglutinativ tillarda affiksalar faqat bir ma‘noli, flektiv tillarda esa ko‘p ma‘noli bo‘ladi” degan g‘oya ilmiy asosda rad etiladi. O‘zbek tilida fe‘l o‘zining nol shaklda ham lug‘aviy, ham keng ko‘lamli grammatik hamda kommunikativ (predikativ) ma‘no anglatish imkoniyati amaliy misollar bilan isbotlanib, o‘zbek tili qurilishining bosh xususiyati tejamkorlik prinsipi ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili qurilishi, tejamkorlik prinsipi, agglutinativ tillar, flektiv tillar, fe‘l o‘zagi, lisoniy va grammatik ma‘no, lingvofalsafa, qiyosiy-tipologik tilshunoslik.

ЭКОНОМИЯ – ГЛАВНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СТРОЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Маджидова Мухайё Сирожиддиновна

Узбекский государственный университет мировых языков, старший преподаватель.

Аннотация.

В статье исследуются основные особенности строя узбекского языка на основе лингвофилософских взглядов основоположника теоретического языкознания В. фон Гумбольдта, а также Л. Вайсгербера, Г. Зикриллаева и других учёных. В исследовании на научной основе опровергается сформировавшееся в советском языкознании положение о том, что «в агглютинативных языках аффиксы имеют только одно значение, тогда как во флективных языках они многозначны». На практических примерах доказывается способность корня глагола в узбекском языке даже в нулевой форме выражать как лексическое, так и широкий спектр грамматических и коммуникативных (предикативных) значений. Обосновывается, что главной особенностью строя узбекского языка является принцип экономии.

Ключевые слова: строй узбекского языка, принцип экономии, агглютинативные языки, флективные языки, корень глагола, языковое и грамматическое значение, лингвофилософия, сравнительно-типологическое языкознание.

ECONOMY AS THE MAIN FEATURE OF THE STRUCTURE OF THE UZBEK LANGUAGE

Majidova Muhayyo Sirojiddinova

Uzbekistan State World Languages University, Senior Lecturer.

Abstract.

The article examines the main structural features of the Uzbek language based on the linguophilosophical views of W. von Humboldt, the founder of theoretical linguistics, as well as L. Weisgerber, G. Zikrillayev, and other scholars. The study scientifically refutes the concept established in Soviet linguistics that "affixes in agglutinative languages are exclusively monosemantic, whereas in inflectional languages they are polysemantic." Through practical examples, it demonstrates that the verb root in Uzbek, even in its zero form, is capable of expressing both lexical meanings and a wide range of grammatical and communicative (predicative) meanings. The article substantiates that the principle of economy is the main structural feature of the Uzbek language.

Keywords: structure of the Uzbek language, principle of economy, agglutinative languages, inflectional languages, verb root, linguistic and grammatical meaning, linguophilosophy, comparative-typological linguistics.

Kirish. Til — insoniyat tarixidagi eng buyuk kashfiyot va jamiyatning mavjud bo‘lishini ta‘minlaydigan asosiy vositadir. U nafaqat muloqot quroli, balki inson tafakkurining ko‘zgusi, madaniyat va tajribalarni avloddan avlodga uzatuvchi ma‘naviy ko‘priki hisoblanadi. Tilning kelib chiqishi masalasi asrlar davomida filosoflar, tilshunolar va antropologlar o‘rtasida bahslarga sabab bo‘lib kelgan. Odamzod nutqining shakllanishi yuzasidan bir nechta asosiy nazariyalar ilgari surilgan. Vilgelm fon Humboldt ta‘kidlaganidek, "Til — xalq ruhining namoyon bo‘lishidir". Har bir milliy til o‘sha xalqning borliqni idrok etish usuli, dunyoqarashi va milliy xarakterini o‘zida aks ettiradi. Til millatni birlashtiruvchi va uni boshqa xalqlardan ajratib turuvchi bosh belgidir.

METODLAR VA MATERIALLAR

Nazariy tilshunoslik asoschisi V. Humboltning yozishicha, tilning ayrim unsurida uning xarakterli belgilari mujassam bo'ladi. Haqiqatan shundayligini bilish maqsadida to'rtta tilda bitta fe'ning o'zagini qiyoslab ko'rsa bo'ladi: qr' – chita – les – o'qi. Arab tilida o'zak uchta undoshdan iborat bo'lib, faqat grammatik emas, lug'aviy ma'no ham anglatmaydi. Unga har qaysi undoshdan keyin bitta unli qo'shilsa, birdaniga lug'aviy va bir nechta grammatik ma'no namoyon bo'ladi. O'tgan zamon, uchinchi shaxs, birlik shular jumlasidan: qara'a – o'qidi. Rus tilida fe'ning o'zagi faqat lug'aviy (atash) ma'no anglatadi. Grammatik ma'no ifodalanishi uchun qo'shimcha talab etiladi: chita-y – o'qi. Nemis tilida o'zakdan lug'aviy ma'no anglashilib, grammatik ma'no unli o'zgarishi bilan ifoda etiladi: lies – o'qi. O'zbek tilida esa tamoman boshqacha holga duch kelamiz. Fe'ning o'zagi (o'qi)dan avvalo rus tilidagidek lug'aviy ma'no, ya'ni harakatning insonga xos faoliyat ekanligi anglashiladi. Bundan tashqari, rus va nemis tilidagidek ega, to'ldiruvchi, hol bilan birikish imkoniyati (valentligi) sezilib turadi. Shu bilan birga, o'zakdan o'nga yaqin grammatik ma'no anglashiladi. Shaxs (tinglovchi), son (birlik), mayl (buyruq), zamon (kelasi), bo'lishlik (tasdiq), hurmatga betaraflik, nisbat (bosh shakl), tarz, aspekt (harakatning tugallanganligi va hokazoga betaraflik) hamda his-tuyg'uga betaraflik (ifodalanishi urg'u va hokazoga bog'liq) shular jumlasidandir. Fe'ning o'zagi bundan tashqari kommunikativ vazifa ham bajaradi. Bitta o'zi fikr ifodalab, tinglovchini o'zakdan anglashilgan harakatni bajarishga undaydi. Predikativlik to'liq ifodalanganidan buyruq gap bo'lib keladi: O'qi. Shuni ta'kidlash lozimki, hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'ning o'zagi eng kichik gap bo'lib, gapning boshqa barcha ko'rinishi shundan qo'shimcha va boshqa vositalar bilan hosil bo'ladi. Ko'rinadiki, hozirgacha nol ko'rsatkichli shakl deb qaralgan vosita ham lug'aviy, ham grammatik, ham kommunikativ birlik vazifasini bajaradi.

Bundan tashqari, rus, nemis tillarida lug'aviy va grammatik ma'no alohida-alohida vosita bilan ifodalansa, arab tilida lug'aviy ma'no ifodalanishida ham undosh, ham unli ishtirok etib, grammatik ma'no faqat unli vositasida namoyon bo'ladi. O'zbek tilida esa faqat lug'aviy va grammatik ma'no emas, kommunikativ ma'no ham biror qo'shimcha vositasiz fe'ning o'zagidan anglashilaveradi. Buning asosiy sababi shuki, mazkur xalqlarning borliqni idrok qilishi, aniqrog'i, milliy tillarning shakllanish davrida borliqdagi voqea-hodisalarning tushuncha va fikrga aylanish tarzi bir xil bo'lmagan. Arab (som) va o'zbek (turkiy) xalqlari tejamkorlik yo'lini tutgan bo'lsa, slavyan va german xalqlari notejamkorlik yo'lidan borgan. Boshqa so'z turkumlarida ham shunga o'xshash farq-tafovut mavjud [Zikrillayev, 2018, 63–65].

NATIJA

Ruhiy-ijtimoiy yoki idealistik-materialistik yo'nalishga oid tadqiqotlarda asoslanilishicha, tejamkorlik o'zbek tilida lisoniy birliklarning barchasiga turli ko'rinish va darajada xos. Jumladan, qo'shimchaniq tejab ishlatilishi [Melnikov, 124], qisqaruv [Eltazarov, 2004], birikmada so'z qo'llanmasligi, gapda mustaqil va yordamchi so'z ishlatilmasligi, sodda va qo'shma gapdagi shakli hamda mazmuniy nomuvofiqlik, sodda gap bilan ergashgan qo'shma gap ma'nodoshligi, o'zlashtirma xabar, uyushgan gap, presuppozitsiya, implikatsiya hodisasi, to'liqsiz gapning barcha turi tejamkorlikning turlicha ko'rinishidir. Shularga asoslanib, biz ham o'zbek adabiy tili qurilishining bosh xususiyatini tejamkorlik deb ataymiz.

Yuqoridagi qisqacha sharhdan ko'rinadiki, so'zning tuzilishiga ko'ra (morfologik, tipologik jihatdan) tasniflab o'rganish usuli 19-asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda asoslab berilgan. Unga ko'ra, hind-ovrupo, xom-som (xamit-semit) tillari flektiv, oltoy (turkiy, mo'g'ul) tillari agglyutinatib deb ataladi. Binobarin, o'zbek tilida so'zning tuzilishi rus, nemis, ingliz, fransuz, arab, fors-tojik tillaridan farq qiladi deb qaraladi. Ana shu farqlardan biri so'z qismlari (o'zak va qo'shimcha) orasidagi munosabat (mustaqil qo'llanish-qo'llanmasligi, bir-biriga ulanishi) bo'lsa, ikkinchisi ular orqali lug'aviy, grammatik va konnotativ (uslubiy, qo'shimcha) ma'no ifodalanishidir.

Sho'ro hududida tili ham hind-ovrupo, ham oltoy oilasiga mansub xalqlar yashaganligidan qiyosiy-tipologik tadqiq usuliga qiziqish kuchayib, davlat siyosatiga muvofiq o'zga tillarni rus tili bilan qiyoslab o'rganish ustuvorlik qildi. O'zbek tilshunosligida ham shunday bo'ldi. Rus tili bilan o'zbek tili orasidagi farq esa asosan nufuzli rus olimlari (akad. V.V. Vinogradov, prof. A.A. Reformatskiy)ning tadqiqotlariga tayanib me'yorlashtirildi. Nazariy fikrlar amaliyotga tatbiq etilib, o'rta va oliy maktab darsliklariga qoida qilib kiritilgani uchun umumxalqiylik, umummajburiylik, namunaviylik maqomini oldi [Qarang: 1.3-fasl]. Misol tariqasida O'zbek tili darsligining tilshunoslikdan umumiy ma'lumot bo'limida berilgan ikkita qoidani olib ko'raylik. "Agglyutinatib tillarda har bir grammatik ma'no, odatda, alohida affiks bilan ifoda etiladi. Masalan, o'zbek tilida ko'plik va kelishik ma'nolarini alohida affikslar ifoda qiladi: Ishchi-lar-ga mukofot-lar-ni topshir-dik. Flektiv tillarda birdan ortiq grammatik ma'no, odatda, birgina ko'rsatkich orqali ifoda etiladi. Masalan, Эти книги сдают в библиотеку gapida эти книги so'zlari oxiridagi -и affiksi ikki ma'noni: tushum kelishigi va ko'plikni bildirib kelgan; сдают (сдай+у) so'zi oxiridagi -у affiksi mayl, zamon, shaxs, sonni bildirib kelgan" [Mirzayev, 1978, 16]. Avvalo shuki, qiyos to'liq emas. Rus tilida fe'l (kesim)dagi qo'shimchaniq to'rtta grammatik ma'no ifodalashi ko'rsatiladi-yu, o'zbek tilida fe'l (topshir-di-k)dagi -di mayl va zamonni, -k shaxs va sonni bildirishi aytilmaydi. So'zdagi oxirgi qo'shimcha (-k) tushirib qoldirilsa, -di mayl, zamon, shaxs, sondan tashqari hurmatga betaraflikni ham anglatadi; -di tushirib qoldirilsa, grammatik ma'no soni yana ortadi. Ko'rinadiki, qo'shimchaniq ko'p ma'noliligi faqat rus tiliga emas, o'zbek tiliga ham xos. Rus va o'zbek, kengroq olib qaraydigan bo'lsak, flektiv va agglyutinatib tillar qurilishidagi farq boshqa. Bu farq shundan iboratki, rus tilida so'zning o'zagi lug'aviy ma'no ifodalash uchun xoslangan, o'zbek tilida esa o'zak ham lug'aviy, ham grammatik ma'no ifodalay oladi. Shunga ko'ra, rus tilida fe'ning o'zagi grammatik shakllanmagan bo'lib, mustaqil ishlatilmaydi, o'zbek tilida buning aksini ko'ramiz. Mazkur tillar qurilishi, aniqrog'i, tuzilishida boshqa o'ziga xosliklar ham mavjud [Zikrillayev, 2004, 43–57].

Yuqoridagi qisqacha qiyoslashdan ma'lum bo'ladiki, agglyutinatib tillardagi qo'shimchalarning bir ma'noliligi, flektiv tillarda ko'p ma'noliligi haqidagi da'vo asosli emas ekan. Ma'lumki, bu fikr sho'ro tilshunosligida, jumladan, prof. A.A. Reformatskiy tomonidan ilgari surilgan edi [Reformatskiy, 1955, 212].

MUNOZARA

Bundan tashqari, 19-asrda tarixiy-qiyyosiy tilshunoslik vakillari tomonidan tili flektiv xususiyatga ega bo'lgan xalqlar ruhiy-ma'naviy jihatdan tili boshqa tuzilishga mansub xalqlardan ustun deb da'vo qilingan. Bu g'oya tilni ruhiy faoliyat mahsuli deb qaragan atoqli olim V. Humbolt tomonidan rad etilgan. O'z tajribamga asoslanib, shuni aniq ayta olamanki, deb yozadi u, turli tuzilishli tillardan imkon qadar ko'prog'i chuqur o'rganilsa, mazkur nuqtai nazarning puchligi, quruq da'vo ekanligi ayon bo'ladi, chunki birorta tilni ham sof flektiv deb bo'lmaydi [Humbolt, 1907, 119]. Afsuski, bu da'vo sho'ro tilshunosligida ham hukmron xalq va mustamlaka xalqlar tiliga nisbat berilgan edi. Qiyosiy-tipologik tadqiqotlarda shu nuqtai nazar asos qilib olingan edi.

Shuni ham e'tirof etish kerakki, V. Humbolt xalqlarning ruhiy quvvati bir xil emas, shu sababli tillarning tuzilishi ham bir xil bo'lmaydi. Qo'shimcha aslida so'z bo'lib, o'zak bilan uyg'unlashib ketmasa, u suffiks (yoki affiks) deb ataladi. Bunday til ham grammatik munosabat ifodalaydi, ammo ruhiy quvvat bir qadar sust bo'ladi, deyish mumkin, deb yozadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, yosh humboltchilar oqimining yirik namoyandasi Leo Vaysgerber o'z ustozining mazkur fikriga to'la qo'shilmaydi. U shunday deb yozadi. V. Humbolt tafakkur qoidalari barcha xalqlarda mutlaqo o'xshash, aynan bir xil degan. Holbuki, Kantning kategoriyalar tizimi yevropacha kategoriyalar tizimidan iborat, xolos [Vaysgerber, 1993, 114, 116].

Sho'ro tilshunoslarining fikriga ko'ra, L. Vaysgerber tafakkurning mantiqiy va mazmuniy jihatini farqlamaydi. U mazmuniy shakllar milliy xususiyatga ega bo'ladi deb e'tirof etish bilan mantiqiy kategoriyalar (subyekt, predikat va b.)ning butun insoniyat uchun mushtarakligini inkor etadi. Boshqacha aytganda, L. Vaysgerber tilni ikki botiniy jihatning o'zaro bog'liqligi (ziddiyat)dan iborat deb talqin qilganda tamomila haq. Shunga ko'ra, uni tadqiq obyektiga dialektik nuqtai nazardan yondashgan desa bo'ladi. Biroq yangi humboltchilarning umumiy metafizik metodologiyasi L. Vaysgerbergaga dialektik yondashuv (pozitsiya)ga to'liq o'tishiga monelik qiladi. U tilni o'zaro uzviy bog'langan hosila (продукт) va faoliyat deb e'tirof etar ekan, bunda mazkur ikki jihatning birligi, o'zaro uyg'unligi, muvofiqligini ko'radi, xolos. Ularning o'zaro raqobatini (борьба), bir-birining nomuvofiqligini yuzaga chiqaradigan ziddiyat (противоречие)dan iborat deb hisoblamaydi. Holbuki, hosila bo'lgan lison bilan faoliyat (ya'ni til tizimi bilan nutq) orasidagi raqobat, ziddiyat (борьба) til tizimida mavjud bo'lmagan narsani yuzaga chiqarishga imkon beradi. Ayni paytda til tizimida mavjud bo'lgan narsani ro'yobga chiqarishga monelik qiladi. Til tizimiga borliqni aks ettirishda mazmuniy tafovut va o'zgarishlar xos. Nutqda bular bartaraf etiladi va dunyoning yagona, ko'p qirrali zamonaviy amaliyot va zamonaviy ilmiy bilish darajasiga mos shakllanishi uchun shart-sharoit paydo bo'ladi [Chesnokov, 1977, 51].

XULOSA

Mazkur fikrlardan shunday xulosa chiqarish mumkin. Milliy tillar tuzilishiga baho berishda dunyoni idrok qilishning o'ziga xos usullari borligini e'tirof etishga to'g'ri keladi. Tili flektiv deb ataluvchi xalqlar ruhiyati borliqni tilga aylantirishda ikki bosqichli sintezdan foydalanadi. Tili agglyutinatativ deb ataluvchi xalqlarda esa sintez birdaniga ro'y beradi. Ikkala bosqich xususiyati ham o'zakda voqelanadi. Bunday holda V. Humboltning nima grammatik ma'no ifodalasa, o'sha grammatik shakl deb qaraladi degan fikri inobatga olingan bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Чесноков П. В. Неогумбольдтианство // Философские основы зарубежных направлений в языкознании / отв. ред. В. З. Панфилов. – Москва: Наука, 1977. – С. 7–62, 51. URL: <https://ru.djvu.online/file/YJMSggme4CFja>
2. Eltazarov J. O'zbek tilida so'z turkumlari chegarasining neytrallashuvi va so'zlarning qisqaruv hodisasi. – Toshkent: Fan, 2004.
3. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода / пер. с нем. П. С. Билярского. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1907. – С. 119.
4. Мельников Г. П. Системная типология языков: синтез морфологической классификации языков со стадийной. – Москва, 1980. – С. 124. URL: https://www.philol.msu.ru/~lex/melnikov/meln_syst/content.htm
5. Реформатский А. А. Введение в языковедение: учебное пособие для педагогических институтов. – Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1955. – 396 с. – С. 212. URL: <https://books.google.com/books?id=2H27zwEACAAJ>
6. Вайсгербер Й. Л. Язык и философия // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2. – С. 114–124, 114, 116. URL: <https://vja.ruslang.ru/ru/archive/1993-2/114-124>
7. Zikrillayev G'. O'zbek va rus tillari qurilishining qiyosiy tahlili. – Toshkent: Fan, 2004. – B. 43–57.
8. Zikrillayev G'. O'zbek tili qurilishining bosh xususiyati (yoki O'zbek tilshunosligining nazariy masalalari). – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – B. 63–65.